

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρὸς τοὺς ἐταίρους</i>	1
<i>Ἔργα καὶ ἡμέραι:</i>	
<i>Βιβλία στοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀλβανίας</i>	2
<i>Ἐκτακτὴ Γενικὴ Συνέλευση</i>	2
<i>Τὸ Μουσεῖο Μπενάκη</i>	2
<i>Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (27.12.1809-16.1.1892)</i>	3
<i>Χρῆστος Καρούζος</i>	3
<i>Νικόλαος Πλάτων (1909-28.3.1992)</i>	4
<i>Μανόλης Ἀνδρόνικος (1919-30.3.1992)</i>	5
Μ. Ἀνδρόνικου: <i>Τὸ χρονικὸ τῆς Βεργίνας</i>	6
Ν.Δ. Παπαχατζῆ: <i>Ἡ καταδίκη τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν ἐνθαρρυνόταν ἀπὸ τὸ Δελφικὸ Ἱερό</i>	10
Μ. Ἀσπρᾶ Βαρδαβάκη: <i>Ντούλα Μουρίκη</i>	14

Ὁ Μέντωρ, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως καὶ εὐθύνη τῆς ἐκδόσεως τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων.

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι, Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7181

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ 19

ΑΠΡΙΛΙΟΣ

1992

Πρὸς τοὺς ἐταίρους

Ὅπως θὰ παρατήρησαν οἱ ἐταῖροι, τὸ Ἐνημερωτικὸ Δελτίο ἀπέκτησε ὄνομα. Ἦταν πλέον καιρὸς, ἔπειτα ἀπὸ τριάμισυ χρόνια ἀνωνημίας καὶ ἀφοῦ ἀποδείχτηκε ἡ χρησιμότητά του, νὰ ἀποκτήσει ὄνομα πὺ νὰ τὸ χαρακτηρίζει καὶ νὰ ὀρίζει περίπου καὶ τὸ περιεχόμενό του. Διαλέχτηκε ὁμως ἡ ὀνομασία του καὶ γιὰ ἄλλον λόγο. Σὲ ἀνάμνηση ὁμώνυμου περιοδικοῦ πὺ ἐκδιδόταν στὴν Σμύρνη τὸν 19ο αἰῶνα, μὲ περιεχόμενο ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐθνικὸ. Ἡ μικρὴ προσθήκη δὲν θὰ ἐπιφέρει ἀλλαγές στὸ περιεχόμενο τοῦ Δελτίου. Θὰ περιέχει πάντοτε τὰ νέα πὺ ἐνδιαφέρουν τοὺς ἐταίρους, ὡς πρὸς τὴν Ἐταιρεία καὶ σύντομα κείμενα πὺ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία της ἢ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ σημερινὴ τύχη τῶν μνημείων καὶ τῆς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ τόπου.

Ὁ Μέντωρ ἦταν ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, γιὸς τοῦ Ἀλκίμου καὶ πιστὸς φίλος τοῦ Ὀδυσσεῶς ὁ ὁποῖος φεύγοντας γιὰ τὴν Τροία τοῦ ἀνέθεσε νὰ ἐπιβλέπει τὸ σπίτι του καὶ τὴν οἰκογένειά του. Μὲ τὴ μορφή τοῦ Μέντορος ἡ Ἀθηνᾶ συνόδευσε τὸν Τηλέμαχο στὴν Πύλο· στὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἀναφέρονται καὶ οἱ γνωστοὶ στίχοι τῆς Ὀδύσσειας (δ 653-654)

... ἐν δ' ἀρχὸν ἐγὼ βαίνοντ' ἐνόησα

Μέντορα, ἧὲ θεόν, τῷ δ' αὐτῷ πάντα ἐΐκει

(«... κι εἶδα ἀρχηγὸ τὸ Μέντορα νὰ μπαίνει στὸ καράβι, / ἴσως καὶ νὰ ἴτανε θεὸς πὺ τοῦ ἴμοιαζε περίσσια», μτφρ. Ἀργ. Ἐφταλιώτη). Ἡ πίστη τοῦ Μέντορος στὸν Ὀδυσσεῶ καὶ ἡ σοφία τῶν συμβουλῶν του, πὺ ὀφειλόταν καὶ στὴν Ἀθηνᾶ ... ἔδωσαν στὸ ὄνομά του τὴν ἔννοια τοῦ ἀφοσιωμένου φίλου ὁ ὁποῖος συμβουλεύει πάντα τὸ ὀρθό.

Τὰ ἐπόμενα τεύχη θὰ εἶναι ἀφιερωμένα στὶς Γενικὲς Συνελεύσεις, τὴν Ἐκτακτὴ τῆς 14 Μαρτίου καὶ τὴν Α' Τακτικὴ τοῦ 1992. Κατὰ τὴν Ἐκτακτὴ Συνέλευση, ἐξετάστηκε διεξοδικὰ, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, τὸ ζήτημα τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαίων. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἐταιρεία, ὡς σῶμα, ἐλάμβανε θέση ἀπέναντι στὸ σοβαρὸ θέμα πὺ ἀνέκυψε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ καὶ στὸ ὁποῖο, χωρὶς μελέτη καὶ ἐπισταμένη ἐξέταση, δινόταν λύση πὺ δημιούργησε πολλὰς καὶ δικαιολογημένες ἀντιδράσεις, μάλιστα ἀπὸ εἰδικούς.

B.X.Π.

Έργα και ημέραι

Βιβλία στους Έλληνες τής Ἀλβανίας

Τὸ Διοικητικὸ Δυμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἀποφάσισε τὴν ἀποστολὴν, γιὰ χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλβανίας καὶ κυρίως τῶν νέων καὶ τῶν παιδιῶν, ἑλληνικῶν βιβλίων (λογοτεχνικῶν, ἱστορικῶν) ἀξίας 5.000.000 δραχμῶν. Τὰ βιβλία παρέλαβε εἰδικὴ ὑπηρεσία ἡ ὁποία τὰ ἔχει ἤδη στείλει στὸν προορισμὸ τους, δηλαδὴ στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Ἀλβανίας.

Ἐκτακτὴ Γενικὴ Συνέλευση

Στις 14 Μαρτίου ἔγινε Ἐκτακτὴ Γενικὴ Συνέλευση, μὲ αἴτηση 28 ἐταίρων, καὶ συζητήθηκε τὸ θέμα τῆς ἐξαγωγῆς γιὰ ἔκθεσιν στὶς ΗΠΑ 21 ἀρχαίων γλυπτῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα. Πλήρες τὸ Πρακτικὸ τῆς Συνέλευσης θὰ δημοσιευθεῖ στὸ ἐπόμενο τεύχος τοῦ *Μέντορος*. Ἡ Συνέλευση κατὰ ποσοστὸ 74% ἀποφάσισε ὅτι δὲν πρέπει νὰ σταλοῦν τὰ 21 ἀρχαῖα γλυπτὰ στὸ Ἐξωτερικόν.

Τὸ Μουσεῖο Μπενάκη

Στις 17 Ἰανουαρίου, τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἔγινε γιὰ τρίτη φορὰ στὸ μέγαρον τῆς Ἑταιρείας ἡ ἐτήσια συνέλευση τῶν Φίλων τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας προσφώνησε τὴ Διοίκηση τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ τοὺς Φίλους του, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς κ. Βασίλειος Χ. Πετράκος καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς:

Γιὰ τρίτη χρονιά ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὑποδέχεται τοὺς φίλους τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ γιὰ τρίτη φορὰ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σὰς προσφωνῶ. Καὶ ἡ τρίτη αὐτὴ συνάθροισή σας ἐδῶ ἀπόψε ὀφείλεται, ὅπως γνωρίζετε, σὲ μεγάλες ἀντιξοότητες ποὺ εὐτυχῶς ξεπεράστηκαν, προκαλώντας ὅμως, ἐκτὸς ἄλλων, καθυστέρηση στὸ ἔργο τοῦ μουσείου. Ἦταν ἀπαραίτητο ἄραγε νὰ υπάρξει ἡ ἀντίδραση αὐτὴ πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση ἐνὸς ἔργου; Μήπως προκλήθηκε ἀπὸ τὴ δυσχέρεια κατανόησης τοῦ πραγματικὰ ὀφέλιμου στὸν τόπο; Θέλω νὰ πιστεύω πλέον πῶς ὅ,τι ἔγινε βασίστηκε σὲ καλόπιστα κριτήρια.

Καθὼς μελετοῦσα λίγες μέρες πρὶν τὸ νέο ἐπίτευγμα τοῦ μουσείου, τὸν ἐπιβλητικὸ καὶ χαρμόσυνο τόμο μὲ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἀναλογίστηκα ἀσυναίσθητα πῶς τελικὰ οἱ ἀντιξοότητες ποὺ θέτουν κάθε τόσο σὲ δοκιμασία τὴν ὑπομονὴ μας ξεπερνιοῦνται μὲ καθαρὰ πνευματικὰ μέσα τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμποδίστοῦν. Ὁ βίος τῶν ἐθνικῶν πνευματικῶν θεσμῶν, ὅπως εἶναι τὸ Μουσεῖο Μπενάκη καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, εἶναι γεμάτος καὶ ἀπὸ ἀγῶνες πικρούς, ἀγῶνες γιὰ τὴ διατήρηση μόνον τῶν ὑπαρχόντων καὶ ὄχι γιὰ πρόοδο. Ἀναλογίζομαι πῶς 50 χρόνια πρὶν ὁ

ίδρυτής του Μουσείου Μπενάκη έναν τέτοιο πικρό αγώνα αγωνιζόταν. Μέσα στη νύχτα της Κατοχής να διατηρήσει στη ζωή και μόνο του το Ίδρυμα, την Έταιρεία, και να σώσει από την πείνα τους υπαλλήλους της. Γιατί σ' αυτό το σημείο, όπως πολλοί από σάς γνωρίζουν, είχαν φθάσει τα πράγματα: σκλαβιά, πείνα, θάνατος και προσμονή του ξημερώματος. Σήμερα όμως είμαστε ελεύθεροι και παρά τη δυσθυμία, που ένιστε μās τυλίγει, ως θεωρήσουμε πώς τα πράγματα βαίνουν κατ' εὐχὴν. Ἄλλωστε πῶς είναι δυνατόν να συμβαίνει ἄλλιως όταν ἔχετε στὸ ἐνεργητικὸ σας γιὰ τὸ 1991, ἐκτὸς ἄλλων, τὸ μεγαλόπρεπο ἑλληνικὸ ἔργο πὸ μνημόνευσα προηγουμένως; Ἄς θεωρήσουμε λοιπὸν ὅτι ὅλα βαίνουν κατ' εὐχὴν κι ἄς συνεχίσουμε μὲ τὸν τρόπο τοῦ γόνιμου παρελθόντος. Ὅπως εἶναι γραμμένο στὸ γνωστὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐράσμου πὸ ἔκαμε ὁ Düreger, τὴν «κρεῖττω τὰ συγγράμματα δείξει». Τὴν καλύτερη εἰκόνα του θὰ δείξουν τὰ συγγράμματα.

Αὐτὰ τὰ παντοειδῆ συγγράμματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη κατὰ τὸ 1991 εἶναι ἡ πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ ἔργου πὸ θὰ μās ἐκθέσει τώρα ἡ Πρόεδρος κυρία Εἰρήνη Καλλιγᾶ.

Ἄλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (27.12.1809 - 16.1.1892)

Τὸν Ἰανουάριο συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, πρώτου Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ὁ Ἄλέξανδρος μὲ ἐνθουσιασμὸ συμμερίστηκε τὴν ιδέα τῆς ἴδρυσης Ἐταιρείας Ἀρχαιολογικῆς καὶ αὐτὸς συνέταξε τὸν πρῶτο Ὀργανισμό τῆς, τοῦ 1837. Ὁ ἴδιος διηγῆται (*Ἀπομνημονεύματα* 2, 1895, 28) ὅτι μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Ρὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Προϊσταμένου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (Σεπτέμβριος τοῦ 1836) ὁ Κ. Σ. Πιττάκης τοῦ ἐπρότεινε νὰ συνεργασθοῦν *εἰς σύστασιν Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς*. Τὴν πρόταση ἔκρινε ὁ Ραγκαβῆς *ὀρθοτάτην*, συνέταξε τὸν Ὀργανισμό τῆς νέας Ἐταιρείας καὶ μὲ τὴ συντροφιά τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ν. Θεοχάρη (1793-1867), πολλές φορές ὑπουργοῦ τοῦ Ὄθωνος, *«ἐπορεύθημεν οἱ τρεῖς ὁμοῦ εἰς τινῶν τῶν μᾶλλον φιλομούσων τὰς οἰκίας, καὶ ἐλάβομεν καὶ αὐτῶν, πρὸ πάντων δὲ τοῦ ἑμοῦ ὑπουργοῦ, τοῦ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κ. Ρίζου, τὰς ὑπογραφὰς καὶ τὴν συγκατάθεσιν»*. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ τὸ διηγῆται διαφορετικὰ στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Κων. Μπέλιος ὁ ὁποῖος καὶ ἐπιφυλάσσει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν ρόλο τοῦ πρωταγωνιστοῦ (*Ἱστ. Ἀ. Ἐτ.* 19-20). Ἄλλὰ ἐνῶ ὁ θάνατος δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἐκδηλωθοῦν οἱ τυχὸν γενναιοδωρες διαθέσεις τοῦ Μπέλιου πρὸς τὴν Ἐταιρεία, ὁ Ραγκαβῆς ὡς πρῶτος Γραμματεὺς τῆς (1837-1851) τῆς ἔδωσε ὑπόσταση καὶ κύρος.

Χρῆστος Καρούζος (1901-30.3.1967)

Συμπληρώθηκαν 25 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου Ἑλληνα ἀρχαιολόγου Χρήστου Καρούζου. Τὸ Συμβούλιο ἔχει ἤδη ἀποφασίσει νὰ

εκδώσει τὰ διάσπαρτα σὲ περιοδικὰ καὶ ἡφμερίδες μικρά του κείμενα. Ὅρισμένα θὰ δημοσιευθοῦν ἐπίσης σὲ προσεχῆς τεύχος τοῦ *Μέντορος*, ἀφιερωμένο στοὺς Ἑλληνας ἀρχαιολόγους.

Νικόλαος Πλάτων (1909 - 28.3.1992)

Μὲ πολλὴ λύπη οἱ Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο καὶ οἱ ἑταῖροι ἔμαθαν τὸν θάνατο τοῦ ἰσοβίου ἑταίρου καὶ ἐπιτίμου Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου Νικολάου Πλάτωνος. Ἐπιμελητοῦ καὶ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων (1930-1965), καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1965-1974) καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (1977-1981). Στὸν Νικόλαο Πλάτωνα θὰ ἀφιερωθεῖ τόμος τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Προσωπογραφίας* τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας. Τὴν κηδεῖα τοῦ μεγάλου ἐρευνητοῦ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ παρακολούθησε, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία εἶπε τὰ ἑξῆς:

Τὸ νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα χρειάζεται πολλὴ γνώση καὶ τὸ συναισθάνομαι. Μόνο ἓνας ὁμότιμος καὶ συναγωνιστὴς στοὺς δρόμους τῆς μινωικῆς ἀρχαιολογίας θὰ τοῦ ἔκανε τὸν πρέποντα ἔπαινο. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων γνώση, ἡ καίρια διαπίστωση εἶναι πὼς δὲν θὰ ἐκτιμήσουμε τὸν Νικόλαο Πλάτωνα μὲ τὰ μέτρα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἀλλὰ ἀντίθετα θὰ κρίνουμε ἂν ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία βρίσκεται στὸ ὕψος του. Γιατὶ μέσα σὲ μιὰ πλούσια ζωὴ, σὲ μιὰ μεγάλη ἱστορικὴ περίοδο γεμάτη ἀντιξοότητες, ἀπέδωσε πολλαπλάσια ἀπὸ ὅ,τι ἡμεῖς οἱ ἄλλοι. Ξεκινώντας μὲ ἀσυνήθιστη πνευματικὴ ὀριμότητα, ὅπως ὁμολογοῦν μὲ θαυμασμό οἱ φίλοι καὶ οἱ μαθητὲς του, ἀφιέρωσε τὶς δυνάμεις του στὴν ἔρευνα τῆς μινωικῆς Κρήτης, προάγοντας μὲ μεγάλα βήματα τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἀντιλήψεις μας γιὰ ἓναν μεγάλο πολιτισμό. Οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔκαμε ὑπήκουαν στὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη ἢ στὴν ἀνάγκη προστασίας τῶν ἀρχαίων καὶ ὄχι στὴν περιέργεια γιὰ τὸ ἄγνωστο καὶ τὸ ἐντυπωσιακό. Ἡ διαίρεση τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ πρότεινε, ἐνῶ ξάφνιασε, γιὰ τὰ ἄλλα τὴν καθιερωμένη ἀντίληψη, ἀποδείχτηκε ὅτι μὲ τὴ λογικὴ τῆς ὁρολογίας ἀνταποκρινόταν στὴν οὐσία τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ ὄχι σὲ ἀφηρημένες συλλήψεις.

Ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ καὶ δημοσιευτικὸ του ἔργο θὰ μνημονεύσω μόνο τὴ Ζάκρο, ὅπου ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του καὶ μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια του. Μᾶς ἔδωσε ἤδη λαμπροὺς τόμους καὶ οἱ συνεργάτες του θὰ τοὺς αὐξήσουν.

Ἡ προσωπικότητα ὅμως τοῦ Νικολάου Πλάτωνος θὰ εἶναι ἑλλιπὴς ἂν δὲν μνημονευθεῖ τὸ κύριο ἔργο του, αὐτὸ ποὺ μὲ ἀφοσίωση καὶ κίνδυνο πρόσφερε ἐπὶ 35 ὁλόκληρα χρόνια, ἐννοῶ τὸ ἔργο τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους. Τὰ ἀρχαῖα τῆς Κρήτης, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας, τῆς Εὐβοίας, τῶν Βόρειων Σποράδων, τῆς Ἀκρόπολης καὶ τῆς Ἀθήνας, γνώρισαν τὶς εὐεργετικὲς φροντίδες

του γνώρισαν την προστασία του, τη συντήρηση και τη μελέτη που αποτελούν την ουσία της αποστολής των μελών της 'Αρχαιολογικής 'Υπηρεσίας. Πρόσφερε και εφθειρε τη ζωή του στην έξυπνη πηρέτηση του έθνικου συμφέροντος. 'Η σωστή εκτέλεση της έθνικης αποστολής των 'Ελλήνων 'Εφόρων χρειάζεται τόλμη και αυτοθυσία και ο Νικόλαος Πλάτων ήταν πλούσια προικισμένος με τις άρετες αυτές για να αντιμετωπίσει από τον Μάιο του 1941 και όλόκληρη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, τους κινδύνους στους οποίους τον έσπρωχνε η εκπλήρωση του καθήκοντος. 'Η στάση του τότε πρὸς τὸν κατακτητή, ἀπόδειξη πνευματικῆς και έθνικῆς πληρότητας, αποτελεί τίτλο τιμῆς για όλόκληρη τὴν 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία που θεωροῦσε τὸν Νικόλαο Πλάτωνα ὁδηγὸ και διδάσκαλο.

'Η 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία τὴν ὁποία ἐκπροσωπῶ και ἡ ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία τὴν ὁποία γραμματεῦω γνωρίζουν ὅτι μαζί του ἔφυγε ἕνα μέρος τῆς ζωντανῆς ἱστορίας τους. Τὸ δίδαγμα ὁμως και τὸ παράδειγμά του μένουν και αὐτὸ εἶναι ἡ πνευματικὴ οὐσία τοῦ Νικολάου Πλάτωνος.

Μανόλης 'Ανδρόνικος (1919 - 30.3.1992)

Βαρύτατη ἀσθένεια κατέβαλε, τὴν πλέον δημιουργικὴ ὥρα, τὸν Μανόλη 'Ανδρόνικο, ἑταῖρο ἀπὸ τὸ 1952, 'Επιμελητὴ και 'Εφορο τῶν 'Αρχαιοτήτων (1949-1961) και καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1961-1984). Στὸν Μανόλη 'Ανδρόνικο θὰ ἀφιερῶθεϊ τόμος τῆς 'Αρχαιολογικῆς Προσωπογραφίας τῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Εταιρείας. Τὴν κηδεῖα του τὴν Θεσσαλονίκη παρακολούθησε, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Συμβουλίου, ὁ Γενικὸς Γραμματεῦς.

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ*

“Άλλοτε λόγοι αντικειμενικοί και άλλοτε ύποκειμενικοί προκαλοῦν ἢ δικαιολογοῦν κάποιους ἀπολογισμούς, μὴν ἀναδρομὴ σ’ ἓνα ἔργο πολλῶν χρόνων, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει φτάσει στὸ τέλος του. Ὁ ἀντικειμενικὸς λόγος ποὺ δικαιολογεῖ τὸ σημερινὸ κείμενο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὴ Βεργίνα ἔχει ἀρχίσει καὶ πρὸχωρεῖ μὲ γρήγορο ρυθμὸ τὸ ἔργο τῆς στέγασης τῶν βασιλικῶν τάφων. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ προστατευθοῦν ἐπιτέλους τὰ μοναδικὰ αὐτὰ μνημεῖα, προπάντων οἱ θαυμαστὲς τοιχογραφίες ποὺ μᾶς ἀποκάλυψαν τὴν ἄγνωστη οὐσιαστικὰ ζωγραφικὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Μιὰ δευτέρη συνέπεια τοῦ ἔργου, ποὺ ἐνδιαφέρει ἴσως περισσότερο ὄλον τὸν κόσμο, θὰ εἶναι ἡ δυνατότητα νὰ γίνουν τὰ μνημεῖα ἐπισκέψιμα, ὥστε νὰ σταματήσουν πιά οἱ διαμαρτυρίες τῶν χιλιάδων ἐπισκεπτῶν ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ βλέπουν μονάχα τὶς λαμαρίνες ποὺ στέγαζαν γιὰ πολλὰ χρόνια τοὺς βασιλικούς τάφους.

Οἱ ὑποκειμενικοὶ λόγοι ποὺ μὲ ὀδήγησαν σ’ αὐτὴ τὴν ἀπολογιστικὴ ἀναδρομὴ δὲν ἐνδιαφέρουν τὸν ἀναγνώστη καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σταθῶ σ’ αὐτούς.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Βεργίνας ἄρχισε πρὶν ἀπὸ 130 χρόνια, στὰ 1861, ἀπὸ τὸν Γάλλο ἀρχαιολόγο Leon Heuzey. Στὴ μνημειώδη δημοσίευση τῶν ἐρευνῶν του στὴ Μακεδονία ποὺ εἶχε τὸν τίτλο *Mission Archéologique de Macédoine* (Paris 1976), ὁ Heuzey κάνει τὴν προφητικὴ διατύπωση: «Ἄραγε θὰ μᾶς διαδεχτοῦν ἄλλοι ἐρευνητὲς στὸν ἴδιον ἀρχαιολογικὸ χῶρο καί, γιὰ νὰ τελειώσουν τὸ ἔργο μας, θὰ θελήσουν νὰ καταπιαστοῦν μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀφανῶν ἐρειπίων καὶ τῶν καταχωμένων μέσα στὸ ἔδαφος θεμελιώσεων; Πολὺ τὸ εὐχόμαστε, χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε καὶ νὰ εἴμαστε βέβαιοι γι’ αὐτό. Κι ὅμως, ἂν ἀπομένει ἀκόμα κάποια ἐλπίδα νὰ εἰσδύσουμε στὸ μυστήριό ποὺ ἀπλώνεται βαρὺ ἐπάνω στὴν ἱστορία, στοὺς θεσμούς καὶ στὴν τοπογραφία ἀκόμα τῆς Μακεδονίας, ἂν ὑπάρχει ἀκόμη κάποια ἐλπίδα νὰ ἀποσπᾶσουμε ἀπὸ τὴν πυκνὴ λησμονία τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἐνὸς λαοῦ ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὸν κόσμο, ἔχουμε τὴν πεποίθηση πὼς ἡ λύση γι’ αὐτὲς τὶς δυσκολίες κρύβεται κάτω ἀπὸ τοὺς λόφους τῆς Παλατίτσας (εἶναι τὸ γειτονικὸ πρὸς τὴ Βεργίνα χωριὸ ποὺ ὑπῆρχε τότε· στὴ Βεργίνα ὑπῆρχαν μόνο δυὸ μικροὶ οἰκισμοὶ ἀπὸ λίγα σπίτια, οἱ Κοῦτλες καὶ οἱ Μπάρμπες). Ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ ὄνομα τῆς

Μανόλης Ἀνδρόνικος, σκίτσο τοῦ Σπ. Ὁρνερᾶκη, *Τὰ Νέα*, 20.5.1991

* *Τὸ Βῆμα*, 28 Ἰουλίου 1991.

ἄγνωστης αὐτῆς πόλης, ἡ σπουδαιότητα τῶν ἐρειπίων της τὴν κάνει κάτι σὰν τὴν Πομπηία γιὰ τὴ Μακεδονία. Θὰ ἀπομείνει σὲ μᾶς κάποια τιμὴ, γιατί ἤμασταν οἱ πρῶτοι ποὺ τραβήξαμε μὲ ἐπιμονὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν προσοχὴ τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἐπιστημόνων».

Ἡ εὐχὴ τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου πραγματοποιήθηκε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὅταν πιά ἡ Μακεδονία ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατοχὴ αἰῶνων καὶ ἡ πρωτεύουσά της, ἡ Θεσσαλονίκη, ἀπόχτησε τὸ Πανεπιστήμιό της. Τότε, ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους μεγάλους δασκάλους τῆς Φιλοσοφικῆς βρέθηκε καὶ ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος, ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐρευνητικὴ του εὐαισθησία τὸν ὀδήγησε ἀμέσως στοὺς «λόφους τῆς Παλατίτσας», γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λαμπροῦ ἑλληνιστικοῦ ἀνακτόρου ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ L. Heuzey. Τώρα ὅμως δίπλα στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια εἶχε δημιουργηθεῖ ἕνα καινούργιο χωριό, ἡ Βεργίνα. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε τὸ 1938 καὶ συνεχίστηκε ὡς τὸ 1940, ὡς τὴ μέρα ποὺ ξέσπασε ὁ πόλεμος. Ὁ Ρωμαῖος προχώρησε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἀποκάλυψε καὶ τὸν δεῦτερο μακεδονικὸ τάφο τῆς περιοχῆς (τὸν πρῶτο τὸν εἶχε ἀνασκάψει ὁ L. Heuzey). Ὁ συντάκτης αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἦταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα φοιτητῆς καὶ εἶχε τὴ μεγάλη τύχη νὰ παρακολουθήσει τὶς ἀνασκαφές τοῦ δασκάλου του σὲ ὅλες τὶς περιόδους, ἀπὸ τὸ 1938 ὡς τὸ 1940. Γνώρισε τὸν τόπο, τὸν ἀγάπησε καὶ δέθηκε μ' αὐτὸν γιὰ ὅλη του τὴ ζωὴ. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς κάποια μοῖρα τοῦ ὄρισε νὰ ἀφιερῶσει ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του στὴν ἔρευνα τοῦ τόπου αὐτοῦ. Γιατί, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο διορίστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, τοποθετήθηκε στὴ Βέροια, εἶχε δηλαδὴ στὴν εὐθύνη του καὶ τὴ Βεργίνα. Ἔτσι ἄρχισε — καὶ ἀκόμα δὲν τελείωσε — μιὰ πολύχρονη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸ 1952.

Στὰ σαράντα χρόνια τῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς προσπάθειας τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ γόνιμα μὲ κορύφωση βέβαια τὴν ἀποκάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων στὰ 1977. Τὴ μακρότατη αὐτὴ περίοδο θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν χωρίσουμε σὲ τρεῖς φάσεις. Στὴν πρώτη, ἀπὸ τὸ 1952 ὡς τὸ 1961, ἀνασκάφηκε τὸ σημαντικὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων, τὸ μεγαλύτερο ποὺ ἔχει ἀνασκαφῆ ὡς τώρα στὴ Μακεδονία. Τὰ εὐρήματά του χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ γιὰ τὴ γνώση τῆς πρώιμης αὐτῆς περιόδου. Ἄφθονα ἀγγεῖα καὶ ἀκόμη περισσότερα χάλκινα κοσμήματα καὶ σιδερῆνια ὄπλα μαρτυροῦν πὼς στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὑπῆρχε οἰκισμὸς μὲ ὑψηλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ βέβαια οἰκονομικὴ ἀκμὴ. Στὴ δευτέρη φάση, σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνάδελφο Γ. Μπακαλάκη συνεχίσαμε καὶ ὀλοκληρώσαμε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου. Στὴ φάση αὐτὴ (1961-1974) ἡ ἀνασκαφὴ ἀνῆκε στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλο-

νίκης και έτσι την παρακολούθησαν πολλοί φοιτητές του 'Αρχαιολογικού Τμήματος. Όλοι σχεδόν οι αρχαιολόγοι που υπηρετούν σήμερα στη Βόρεια Ελλάδα έχουν θητεύσει στην ανασκαφή της Βεργίνας. Η τρίτη φάση αρχίζει τυπικά το 1976, όμως ουσιαστικά θα πρέπει να την συνδέσουμε με τις ανασκαφικές προσπάθειες του 1952 και προπάντων του 1962 και 1963.

Ένας από τους στόχους που είχε θέσει ο συντάκτης αυτού του κειμένου από την αρχή της ερευνητικής του προσπάθειας στη Βεργίνα ήταν η έρευνα της Μεγάλης Τούμπας, του τεράστιου τύμβου που ύψωνόταν στα ΒΑ όρια του χωριού. Μια πρώτη δοκιμή του 1952 τον έπεισε ότι ο τύμβος ήταν αναμφισβήτητα τεχνητός και χρονολογείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Οι εργασίες του 1962 και 1963 επιβεβαίωσαν αυτή την εκτίμηση και τον έπεισαν για κάτι ακόμη: πως ο μακεδονικός τάφος που πρέπει να υπήρχε μέσα στον τύμβο δεν μπορούσε να βρίσκεται μέσα στην επίχωση του τύμβου, αλλά κάτω από το φυσικό έδαφος, πράγμα που σήμαινε πως η αποκάλυψή του απαιτούσε πολύ περισσότερη εργασία και θα γινόταν με μεγαλύτερη δυσχέρεια. Η ουσιαστική όμως εργασία στη Μεγάλη Τούμπα άρχισε το 1976, όταν πια είχαν τελειώσει οι ανασκαφικές εργασίες στο ανάκτορο. Η χρονιά εκείνη στάθηκε καίρια για όλη την έρευνα της Βεργίνας. Δεν βρέθηκε βέβαια ο μακεδονικός τάφος που αναζητούσε ο ανασκαφέας, όμως αποκαλύφθηκαν πολυάριθμα κομμάτια από σπασμένες επιτύμβιες στήλες που οδήγησαν σε μια κρίσιμη υπόθεση, που αποδείχθηκε όχι μόνο σωστή, αλλά εξαιρετικά γόνιμη. Η υπόθεση ήταν πως η Μεγάλη Τούμπα κάλυπτε βασιλικούς τάφους, γεγονός που σήμαινε πως η περιοχή της Βεργίνας ταυτιζόταν με την πρώτη πρωτεύουσα των Μακεδόνων, τις Αιγές, όπως είχε προτείνει πριν από λίγα χρόνια ο N. Hammond, χωρίς όμως να γίνει γενικά αποδεκτή ή αποψη του.

Με τον ένθουσιασμό και τις προσδοκίες που δημιουργούσε η υπόθεση αυτή άρχισε η ανασκαφή του 1977, η οποία κατέληξε στην αποκάλυψη των δύο πρώτων βασιλικών τάφων, από τους οποίους ο μεγαλύτερος ήταν ασύλητος και, όπως διαπιστώθηκε, ανήκε στον Φίλιππο Β'. Η απόδοση αυτή και τα εκπληκτικά ευρήματα που περιείχε έκανε πολλούς να χαρακτηρίσουν το εύρημα ως ένα από τα σημαντικότερα του 20ού αιώνα και προκάλεσε το παγκόσμιο ενδιαφέρον. Από τη στιγμή εκείνη η ανασκαφή της Βεργίνας έπαιρνε άλλες διαστάσεις. Ο τότε πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής επισκέφθηκε άμεσα τον χώρο της ανασκαφής και χορήγησε στον ανασκαφέα τα οικονομικά μέσα για την άνετη συνέχιση της έρευνας, αφού οι προσδοκίες για νέα σημαντικά ευρήματα ήταν πια μεγάλες. Η ύπαρξη των βασιλικών τάφων επιβεβαίωσε με τον πιο άδιαμφισβήτητο τρόπο πως πραγματικά η περιοχή της Βεργίνας ταυτιζόταν με τις Αιγές, την πανάρχαια και

σεβάσµια κοιτίδα τῶν Μακεδόνων. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας ἀπόκτησε ἀπὸ τῆ στιγμῆ ἐκεῖνῃ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ τὰ παλαιὰ εὐρήµατα φωτίστηκαν µὲ νέο φῶς καὶ πρόσφεραν πολὺτιμες πληροφορίες.

Τὴν ἐπόμενη χρονιά, 1978, ἕνας ἀκόµη ἀσύλητος βασιλικὸς τάφος, δίπλα στὸν Τάφο τοῦ Φιλίππου, πρόσθεσε νέα μοναδικὰ εὐρήµατα. Ἀλλὰ µὲ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς στὴ Μεγάλῃ Τούµπα οἱ στόχοι µας μετατοπίσθηκαν σὲ ἄλλα σηµεῖα τῆς περιοχῆς µὲ ἀποτελέσµατα ποὺ ξεπερνοῦσαν τὶς πιὸ τολμηρὲς προβλέψεις µας. Τρεῖς ἀκόµη μακεδονικοὶ τάφοι, µὲ θαυµασία τοιχογραφία στὸν ἕναν ἀπ' αὐτούς, ἦταν τὰ πρῶτα µνηµεῖα ποὺ ἀποκαλύψαµε ὕστερα ἀπὸ τὸ 1981. Καὶ ἀμέσως µετὰ ἕνα ἀκόµη ἐντυπωσιακὸ εὔρηµα µὲ ἰδιαίτερη ἱστορικὴ σηµασία: τὸ θέατρο ὅπου δολοφονήθηκε ὁ Φίλιππος καὶ ὅπου ἀνακηρύχθηκε ὁ Ἀλέξανδρος βασιλιάς τῶν Μακεδόνων γιὰ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἑλληνισµὸ στὰ πέρατα τῆς Ἀνατολῆς. Στὴ συνέχεια βρέθηκε ὁ πρῶτος µικρὸς ναὸς καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὸν βάσεις ἀναθηµατικῶν ἀγαλµάτων, σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή µὲ τὸ ὄνοµα τῆς Εὐρυδίκης, τῆς μητέρας τοῦ Φιλίππου. Εἶχαµε λοιπὸν βασιλικά ἀναθήµατα. Ἡ ἔρευνα στὴν περιοχὴ ἀποκάλυψε καὶ δεῦτερο ναὸ καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὸν μιὰν ἀκόµη βάση µὲ τὸ ὄνοµα τῆς Εὐρυδίκης· αὐτὴ τὴ φορὰ δίπλα στὴ βάση ὑπῆρχε τὸ θαυµάσιο ἀγαλµα ποὺ εἶχε ἀναθέσει ἡ βασιλίτσα στὴν Εὐκλεία.

Ἴσως ὅµως τὰ πιὸ σηµαντικὰ εὐρήµατα νὰ ἦταν αὐτὰ ποὺ ἀποκαλύφθηκαν δίπλα στὸν τάφο τοῦ Ρωµαίου. Ἐφτὰ ἀρχαῖκοι καὶ κλασικοὶ τάφοι µὲ μοναδικὰ κτερίσµατα καὶ δίπλα σ' αὐτούς ἕνας ἀκόµη βασιλικὸς τάφος. Εἶναι µὲ ἀσφάλεια χρονολογηµένος περὶ τὸ 340 π.Χ., δηλαδὴ εἶναι ὁ ἀρχαιότερος καὶ µεγαλύτερος μακεδονικὸς τάφος ποὺ γνωρίζουµε ὡς τώρα. Ἡ ἐσωτερικὴ του διαµόρφωση καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του λύση εἶναι ἐντελῶς μοναδικές καὶ προσφέρουν πολὺτιµα στοιχεῖα στὴ γνῶση τῶν μακεδονικῶν τάφων. Ἀλλὰ τὸ ἐκπληκτικότερο καὶ ἐντυπωσιακότερο στοιχεῖο ἀποτελεῖ ὁ µνηµειακὸς µαρµάρινος θρόνος ποὺ σώζεται στὸν κυρίως θάλαµο. Ἡ διακόσμησή του µὲ τὴ θαυµασία ζωγραφικὴ τοῦ ἐρεισίνωτου δὲν ἔχουν τὸ ταίρι τους σ' ὀλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσµο. Πιστεύω πῶς ὁ τάφος αὐτὸς ἀνήκε στὴ µητέρα τοῦ Φιλίππου, τὴν Εὐρυδίκη. Καὶ τέλος, μόλις ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς ἱεροῦ τῆς Κυβέλης τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔκθεση γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Βεργίνα ἔδειξε, νοµίζω, πῶς οἱ ἀρχαῖες Αἰγὲς ἀποτελοῦν πραγµατικά, ὅπως προφήτεψε ὁ L. Heuzey, τὴν Ποµπηία τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ τους ἔρευνα θὰ µᾶς ἀποδώσει πολὺτιµα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισµὸ τῶν Μακεδόνων, αὐτὸν ποὺ ἄπλωσαν ὡς τὴ Βακτριανὴ κι ἀκόµη παραπέρα.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Η ΑΡΧΑΙΑ «ΛΑΪΚΗ» ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΩΝ ΑΙΜΑΤΗΡΩΝ ΘΥΣΙΩΝ ΕΝΘΑΡΡΥΝΟΤΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΛΦΙΚΟ ΙΕΡΟ

Ἡ ἀποκαλούμενη «λαϊκή» θρησκεία στὴν Ἑλλάδα ἔκανε αἰσθητὴ τὴν παρουσία της μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, ἀποτελοῦσε ὁμῶς τὴ συνέχεια μιᾶς πρώιμης φωτισμένης θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν.

Τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶχε προγραμματίσει τὸν ἐξευγενισμό τῆς θρησκευτικῆς διάθεσης καὶ τὴ σεμνότητά της λατρείας. Πολέμησε ἰδίως τὴν κραυγαλέα ἐκδήλωση τῆς εὐλάβειας, ἢ ὅποια σκανδάλιζε τὸ πλῆθος τῶν φτωχῶν προσκυνητῶν τοῦ ἱεροῦ. Σκάνδαλο ἀποτελοῦσαν τὰ πολὺ πλούσια ἀναθήματα (χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἀντικειμένων) τῶν Μικρασιατῶν ἡγεμόνων τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ ἱερὸ δέχτηκε τὰ ἀναθήματα ἐκεῖνα καὶ ἐπέτρεψε νὰ ἐκτεθοῦν, ἂν καὶ ἤξερε πὼς ἦταν πρόκληση γιὰ τοὺς κλέφτες καὶ ἄρπαγες, οἱ ὅποιοι πραγματικὰ δὲν ἄργησαν εἴτε νὰ τὰ ἀκρωτηριάσουν εἴτε νὰ τὰ ἐξαφανίσουν ἐντελῶς στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες.

Μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια πολέμησε καὶ τὶς πλούσιες αἵματηρὲς θυσίαι (τὶς «ἐκατόμβες») ποὺ ἔρχονταν σ' ἀντίθεση πρὸς τὶς φτωχῆς προσφορὲς πολλῶν εὐλαβῶν προσκυνητῶν. Παροιμιώδεις εἶχαν γίνεῖ στὰ ὄψιμα ἱστορικὰ χρόνια δυὸ ἀπὸ τὶς πλουσιότερες θυσίαι τοῦ εἴδους ποὺ τὸ μαντεῖο τὶς σχολίασε μὲ δυσμένεια. Καὶ οἱ δυὸ μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Πορφύριο στὴ σωζόμενη πραγματεία του *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* 2,15 κπ.

Ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκατόμβες αὐτὲς εἶχε γίνεῖ ἀπὸ ἕνα πλούσιο Θεσσαλὸ: πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία καὶ ἀπὸ τὴν πανδαισία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, ὁ βαθύπλουτος αὐτὸς προσκυνητῆς εἶχε ὀργανώσει ἐνώπιον τῶν πολλῶν πανηγυριστῶν μιὰ ἐπιβλητικὴ παρέλαση τῶν ζώων ποὺ θὰ σφάζονταν: ὅλα τὰ ζῶα παρήλασαν στεφανωμένα μὲ ἄνθη, ἀφοῦ προηγουμένως τὰ κέρατα ὄλων εἶχαν ἐπιχρυσωθεῖ. Μετὰ τὴ θυσία τὸ ψημένο κρέας μοιράστηκε σὲ ὄσους παρακολούθησαν τὴ θυσία, οἱ ὅποιοι εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ θαυμάσουν τὸν γενναιόδωρο ὀργανωτὴ της.

Ἡ ἱστορία συνεχίζεται μὲ ἕνα φτωχὸ Ἑρμιονέα (ἀπὸ τὴν Ἑρμιόνη τῆς Ἀργολίδας), ὁ ὅποιος ἦταν παρῶν στὴ γιορτὴ καὶ ὁ ὅποιος εἶχε μαζί του τὸ ταγάρι του ποὺ περιεῖχε ὅλη του τὴ σοδειὰ σὲ χοντροαλεσμένο κριθάρι. Ὡς προσκυνητῆς πέρασε κι αὐτὸς ἀπὸ τὸ βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ ἔρριξε γιὰ τὸ θεὸ τόσο μόνο ἀλεύρι ὅσο μποροῦσε νὰ πιάσει μὲ τρία δάχτυλα τοῦ χεριοῦ του.

Ὁ πλούσιος Θεσσαλὸς ὁμῶς δὲν εἶχε ἀρκεσθεῖ στοὺς ἐπαίτους τοῦ πλῆθους, ἀλλὰ εἶχε καταθέσει καὶ ἐρώτηση γιὰ τὴν Πυ-

θία, με την οποία ζητούσε να μάθει αν ο Ἀπόλλωνας ευχαριστήθηκε περισσότερο από καμιά άλλη προσφορά πλὴν τῆς δικῆς του ἑκατόμβης. Ἡ ἀπάντηση τῆς Πυθίας ἦταν πὼς ὁ θεὸς ευχαριστήθηκε περισσότερο ἀπὸ τὴ φτωχὴ προσφορά τοῦ Ἑρμιονέα, ἡ ὁποία δὲν ἔγινε γιὰ ἐπίδειξη, ὅπως ἡ πλοῦσια δική του, ἀλλὰ ἀπὸ γνήσια εὐλάβεια.

Ἀπροσδόκητα ὅμως ἡ πραγματικότητα διέψευσε αὐτὴ τὴν ἐντύπωση, καὶ ὁ Ἑρμιονέας ἔδειξε πὼς βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ δελφικοῦ κηρύγματος: μόλις ἄκουσε τὴν ἀπάντηση τῆς Πυθίας, σκέφτηκε πὼς μπορούσε νὰ ἀποσπάσει μεγαλύτερο ἔπαινο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ἔσπευσε νὰ ἀδειάσει στὸ βωμὸ ὀλόκληρο τὸ περιεχόμενο τοῦ ταγαριοῦ.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ θεοῦ ἦταν ἀπογοητευτικὴ γιὰ τὸν Ἑρμιονέα: ἐνῶ δηλαδὴ ὡς φτωχὸς προσκυνητὴς ὑπῆρξε ἀληθινὰ θεάρεστος μετὰ τὴν πρώτη προσφορά, ἡ ὁποία εἶχε θεωρηθεῖ εἰλικρινὲς δῶρο σεμνότητας καὶ εὐλάβειας, μετὰ τὴ δεύτερη ἔγινε διπλάσια ἀπεχθής, γιατί ἡ πράξη του ἦταν ἐπιδειχτικὴ, μετὰ φανερὸ σκοπὸ τὴν ἀπόσπαση ἐπαίνου.

Μιὰ ἄλλη ἐξίσου πλοῦσια ἑκατόμβη εἶχε ὀργανωθεῖ στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ ἓναν πολὺ εὐκατάστατο Μικρασιάτη κτηνοτρόφο, ὁ ὁποῖος ἦταν φημισμένος καὶ γιὰ παλαιότερες πλούσιες προσφορὲς σὲ ἱερὰ τῆς πατρίδας του (τῆς Μαγνησίας τῆς βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Μετὰ τὴν ἑκατόμβη καὶ τὴ συνεστίαση θέλησε καὶ ὁ Μάγνης προσκυνητὴς νὰ μάθει ἀπὸ τὴν Πυθίαν, ἂν ἄλλος πιστὸς ευχαρίστησε τὸν Ἀπόλλωνα ὅσο αὐτός. Καὶ αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ Πυθία ἀπογοήτευσε τὸν πλούσιο προσκυνητὴ: «ὁ θεός», εἶπε, «ευχαριστιέται πάντοτε περισσότερο ἀπὸ τὸν σεμνὸ χωρικὸ Κλέαρχο, τὸν Μεθυδριέα». Ὁ πλούσιος μικρασιάτης ἄκουσε ἔκπληκτος τὴν ἀπάντηση, καὶ ἀπὸ περιέργεια ταξίδεψε ὡς τὸ ἄσημο ἀρκαδικὸ Μεθύδριο καὶ βρῆκε τὸν Κλέαρχο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θέλησε νὰ μάθει λεπτομέρειες τῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς. Ὁ ἀφανὴς ἀγρότης τοῦ εἶπε πὼς ποτὲ δὲν εἶχε σφάζει ζῶα γιὰ θυσία στοὺς θεοὺς, ἀλλὰ καὶ ποτὲ δὲν παρέλειψε νὰ προσφέρει σ' αὐτοὺς ἓνα μέρος τῆς μικρῆς του σοδειᾶς ἀπὸ σιτηρὰ καὶ φρούτα. Ἐκτὸς αὐτῶν μετεῖχε ἀνελλιπῶς στὶς θρησκευτικὰς γιορτὲς τοῦ χωριοῦ του καὶ δὲν παρέλειπε ἐπίσης στὶς τοπικὰς γιορτὲς νὰ πηγαίνει στὰ ἱερὰ τοῦ χωριοῦ του, τὰ ἀφιερωμένα στὸν Ἑρμῆ καὶ στὴν Ἑκάτη (ἐπιβλητικοὶ ναοὶ ὀλύμπιων θεῶν δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ), γιὰ νὰ πλένει τὰ ἀγάλματά τους καὶ γιὰ νὰ τὰ στολίζει μετὰ ἄνθη.

Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ παραδείγματα (ἂν καὶ τὰ διέσωσε ὁ παραπάνω φιλόσοφος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα) ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς ὑψιστῆς ἀκμῆς τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ (στὰ ἀρχαῖα χρόνια), ὁπότε τὸ ἱερατεῖο του εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζει ἓνα κώδικα ἠθικῶν ἀρχῶν αἰώνιας ἀξίας. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀποχτοῦσε μετὰ τὸν Ὅμηρο ὄλο καὶ περισσότερους ὀπαδοὺς, ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ

ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰώνα μιὰ κατηγορία εὐλαβῶν ἀνθρώπων (στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ ὁ Πλάτων) ποὺ καταδίκαιζε τὶς αἱματηρὲς θυσίαι. Σ' αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία προηγήθηκε τῆς ἐβραϊκῆς, ἀφοῦ ὁ θεὸς τῆς δεύτερης ἐπίμονα ἀρνοῦνταν τὶς ἀπαρχὰς καρπῶν τῆς γῆς σὰν τοῦ Κάιν καὶ προτιμοῦσε τὶς παραδοσιακὰς θυσίαι ζώων σὰν τοῦ Ἄβελ. Ὁ θεὸς τῆ Παλαιᾶς διαθήκης ζητοῦσε πλούσια ὀλοκαυτώματα βοδιῶν, τράγων καὶ κριῶν καὶ σπανιότερα «ἐνιαυσίων ἀρνίων ἀμώμων», δηλαδὴ προβάτων ἡλικίας ἐνὸς μόνον ἔτους, ὑγιῶν καὶ ἀρτιμελῶν. Στὶς «διὰ πυρὸς» θυσίαι μπορούσαν μόνο ὡς συμπληρωματικὰς νὰ συμπεριληφθοῦν προσφορὰς «ἀλφίτων» καὶ σπονδὰς οἴνου. Στὴν Ἑλλάδα ὅσοι ἔμειναν προσηλωμένοι στὸ καθεστῶς τῶν αἱματηρῶν θυσιῶν πίστευαν πὼς ἢ πιὸ φτωχὴ προσφορὰ ποὺ μπορούσε νὰ ἰκανοποιήσει τοὺς θεοὺς ἦταν τὸ σφάξιμο πουλερικοῦ (συνήθως πετεινοῦ) ἢ περιστεριοῦ. Προσφορὰ τοῦ εἶδους αὐτοῦ μπορούσε νὰ κάνει καὶ κάθε περαστικὸς ποὺ ἀποφάσιζε νὰ μπεῖ γιὰ προσευχὴ σὲ ἱερό. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὸν ἐβραϊκὸ ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ, στὴν αὐλὴ τοῦ ὁποίου πολλοὶ ἔμποροι περιστεριῶν εἶχαν στημένους τοὺς μπάγκους τους, τοὺς ὁποίους ἐπιχείρησε νὰ ἀπομακρύνει ὁ Χριστὸς (Ματθ. 21,12). Ἰσχυε ὅμως ἐκεῖ ὁ παλιὸς ἱερὸς νόμος ποὺ προέβλεπε ὡς ἐλάχιστη προσφορὰ γιὰ τὸ θεὸ «ζεῦγος περιστερῶν ἢ τρυγόνων» (Λουκ. 2, 24).

Στὴν Ἑλλάδα ὅμως τῆς ἐποχῆς τοῦ Πausανίας καὶ οἱ φτωχὰς αὐτὰς αἱματηρὲς προσφορὰς δὲν ἦταν ἀνεκτὰς ἀπὸ μιὰ ἐκλεκτὴ κατηγορία πιστῶν, στὴν ὁποία ἰσχυρίζεται πὼς ἀνῆκε καὶ ὁ Pausanias. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα) ὑπῆρχαν λαϊκὰ ἱερὰ ποὺ εἶχαν θεσπίσει γιὰ τὸν ἑαυτοὺς μόνο ἀναίμακτες προσφορὰς καὶ δὲν δέχονταν κανενὸς εἶδους αἱματηρῆς. Γιὰ ἓνα τέτοιο ἱερὸ τῆς Φιγάλειας εἶχε ἀκούσει ὁ Pausanias, ὅταν βρισκόταν στὴν Ἀρκαδία, καὶ λέει πὼς χάριν τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἀποφάσισε νὰ πάει στὴ Φιγάλεια. Τὸ ἱερὸ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, στὸ ὄρος Ἐλάιον, καὶ σ' ἀπόσταση 30 σταδίων (5,5 χιλιομέτρων) νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴ Φιγάλεια (ἢ Φιγαλία, ὅπως λεγόταν τότε ἡ πόλη). Ἐκεῖ, μέσα σὲ ἄλλος δρυῶν καὶ κοντὰ σὲ πηγὴ κρῦου νεροῦ, ὑπῆρχε σπηλιά, τὴν ὁποία οἱ Φιγαλεῖς εἶχαν ἀφιερῶσει στὴ Δήμητρα. Ἡ Δήμητρα αὐτὴ διέφερε ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη θεὰ τῶν σιτηρῶν ποὺ λατρευόταν στὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Στὰ προϊστορικὰ χρόνια ἦταν βασίλισσα τοῦ κάτω κόσμου καὶ εἶχε τὴν προσωνυμία «μέλαινα», τὴν ὁποία διατηροῦσε καὶ στὰ χρόνια τοῦ Pausanias, ἂν καὶ δὲν ἦταν πιὰ ὑποχθόνια θεὰ, ἀλλὰ προστάτρια τῆς παντοειδοῦς εὐκαρπίας (ὅπως σ' ἄλλα μέρη ὁ ὑποχθόνιος Πλούτων). Στὰ προϊστορικὰ χρόνια ἡ Δήμητρα τῶν Φιγαλέων δὲν ἦταν ἀνθρωπόμορφη, ἀλλὰ ἀλογόμορφη ὡς σύζυγος τοῦ «Ἰππίου Ποσειδῶνος», τὸν ὁποῖο σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας τιμοῦσαν ὡς βασιλιὰ τοῦ κάτω κόσμου. Φαίνεται πὼς καὶ τὸ πρῶτο ξύλινο ἄγαλμα ποὺ ἔκα-

ναν οί Φιγαλείς για τή θεά αὐτή εἶχε τή μορφή ἀλόγου. Ὅταν αὐτὸ κάηκε, οἱ Φιγαλείς ἀνέθεσαν στὸν Αἰγινήτη χαλκοπλάστη Ὀνάτα νὰ κάνει καινούργιο ἄγαλμα χάλκινο (ὑποτίθεται λίγο μετὰ τὴν εἰσβολή τοῦ Ξέρξη στὴν Ἑλλάδα, ἴσως περὶ τὰ 460 π.Χ.). Ὁ Ὀνάτας αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν μπορούσε νὰ παραστήσει τὴ θεά ὡς τελείως ἰππόμορφη καὶ τῆς ἔδωσε τὴ μορφή γυναίκας καθισμένης σὲ βράχο, μὲ κεφάλι ὄμως καὶ χαιτὴ ἀλόγου. Τὸ ἀλογίσιο κεφάλι τῆς περιβαλλόταν ἀπὸ φίδια, γιατί ἡ θεά ἦταν χθόνια. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanία καὶ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα δὲν σωζόταν, ἀλλὰ ἡ ἀνάμνηση τῆς μορφῆς του διατηροῦνταν σὲ γέρους Φιγαλείς. Ἡ θεά εἶχε χάσει τότε καὶ τὰ αὐστηρὰ γνωρίσματα τῆς θεότητας τοῦ κάτω κόσμου. Εἶχε γίνει μιὰ θεά ἀγαθὴ καὶ καλόβουλη, τὴν εὐλογία τῆς ὁποίας ζητοῦσαν ὅσοι ἔφταναν στὴν ἀπόμερη σπηλιὰ τοῦ Ἐλαίου. Ἐξω ἀπὸ τὴ σπηλιὰ καὶ μπροστὰ στὴν εἴσοδό της ὑπῆρχε χτιστὸς βωμὸς, στὸν ὁποῖο ἀπαγορευόταν ἡ θυσία ἔμπυχου ὄντος καὶ ἐπιτρέποταν μόνον προσφορὰ καρπῶν ἡμερῶν δέντρων καὶ σταφυλῶν. Ἐπιτρέπονταν καὶ τὰ «κηρία τῶν μελισσῶν», δηλαδὴ κομμάτια ἀπὸ κερῆθρες μὲ τὸ μέλι τους. Ὅσοι ἤθελαν τὴν εὐλογία τῶν κοπαδιῶν τους μπορούσαν νὰ ἀφιερῶσουν «ἔρια μήπω ἔς ἐργασίαν ἦκοντα, ἀλλὰ ἔτι ἀνάπλευα τοῦ οἰσύπου», δηλαδὴ μαλλιά, ὅπως συγκομιζόνταν ἀπὸ τὸ κούρεμα τῶν ζώων, προτοῦ πλυθοῦν καὶ προτοῦ ὑποστοῦν τὴν ἀπαιτούμενη προεργασία γιὰ τὴ νηματοποίηση. Οἱ προσκυνητὲς ἄφηναν τὰ δῶρα πάνω στὸ βωμὸ καὶ τὰ περιέβρεχαν μὲ λίγο λάδι. Ὑπῆρχε καὶ ἐτήσια γιορτὴ τῆς θεᾶς, κατὰ τὴν ὁποία παρόμοιες ἀναίμακτες προσφορὲς ἔκανε καὶ ἐπίσημα ἡ πόλη ζητώντας τὴν εὐλογία τῆς θεᾶς γιὰ τὴν εὐδὼση τῆς βλάστησης καὶ γιὰ τὴν υγεία τῶν Φιγαλέων. Στις προσφορὲς ἐπιστατοῦσε μιὰ ἱέρεια μὲ βοηθὸ ἓνα Φιγαλέα ποὺ δὲν ἔμενε μόνιμα στὸ ἱερό.

Αὐτὴ εἶναι ἡ εὐγενέστερη μορφή εὐλάβειας ποὺ ἄνθησε στὴ λαϊκὴ θρησκεία. Ἀκόμα εὐγενέστερη, ἀλλὰ ὄχι αὐστηρὰ θρησκευτικὴ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ εὐλάβεια πολλῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων, σύγχρονων ἢ μεταγενέστερων τοῦ Pausanία, ὅπως τοῦ Πλωτίνου, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν ἀκμὴ του 50 ἢ 60 χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Pausanία καὶ τοῦ παραπάνω ἀναφερόμενου Πορφύριου, μαθητῆ τοῦ Πλωτίνου, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὶς ιδέες τοῦ Πλωτίνου (ἔγραψε καὶ πραγματεία *Κατὰ χριστιανῶν*), τοῦ Αἰλίου Ἀριστείδη (σύγχρονου τοῦ Pausanία), τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρήλιου (ἐπίσης σύγχρονου τοῦ Pausanία), ἀλλὰ καὶ τοῦ μεταγενέστερου Ἰάμβλιχου, ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἀκόμη ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἱδρυσε τὴν πρωτεύουσα τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ἀκόμα καὶ τοῦ ἀποστάτη αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ (ποὺ σκοτώθηκε στὰ 363) καὶ τοῦ Πρόκλου ποὺ πέθανε στὰ 485, πιστὸς στὴν παλιὰ θρησκεία καὶ ποιητὴς ὕμνων γιὰ θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου.

N.Δ.Π.

ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

(17 Ιουνίου 1934 - 25 Νοεμβρίου 1991)

Στις 25 Νοεμβρίου του 1991 έφυγε για πάντα η Ντούλα Μουρίκη, διαπρεπής βυζαντινολόγος με διεθνή αναγνώριση. Τη δυναμική παρουσία της για είκοσι περίπου χρόνια στην επιστημονική άρένα μαρτυρεί το πολύ μεγάλο σε ποσότητα και ποιότητα έργο της το οποίο δίκαια θα την κατατάξει στη χορεία των μεγάλων Έλλήνων έρευνητών της βυζαντινής τέχνης. Ο πρόωρος θάνατός της στέρησε την ελληνική επιστήμη από έναν ακαταπρόσμετο έργατη.

Η Ντούλα Μουρίκη γεννήθηκε στους Άμπελοκήπους Αιγιαλείας το 1934. Μετά τις γυμνασιακές της σπουδές στην ίδια πόλη φρόντισε να αποκτήσει όλα εκείνα τα πνευματικά εφόδια που θα της άνοιγαν από νωρίς το δρόμο για μιὰ λαμπρή ακαδημαϊκή σταδιοδρομία. Αφού σπούδασε στην Ελλάδα, στη Γαλλία και στην Αμερική, εξέλεξε το 1972 καθηγήτρια στην Έδρα της Γενικής Ιστορίας της Τέχνης στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Έθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, όπου δίδασκε έως τον θάνατό της.

Η πλούσια διδασκαλία της όφελξε και έπηρέασε αποφασιστικά έναν ίκανό αριθμό σπουδαστών ώστε να στραφούν αποκλειστικά στη μελέτη και την έρευνα των βυζαντινών μνημείων. Παρά τον μεγάλο φόρτο δουλειάς πάντα υπήρχε χρόνος για να καθοδηγεί με αγάπη και αυστηρότητα τους φοιτητές της αλλά και τους νέους επιστήμονες που ζητούσαν τη συνδρομή της. «Οί βυζαντινολόγοι στην Ελλάδα μετρούνται στα δάκτυλα του ενός χεριού», συνήθιζε να λέει, «και είναι επιτακτική ή ανάγκη να υπάρξει συνέχεια».

Φύση ανήσυχη, με μεγάλο εύρος ενδιαφερόντων, με αγάπη για τη ζωή αλλά και με ένα άσιγαστο πάθος για έρευνα που έφθανε στα όρια της μανίας, δούλευε άσταμάτητα — πολλές φορές ξεχνούσε να κοιμηθεί — για να προλάβει να δημοσιεύσει όσο είναι δυνατόν περισσότερα μνημεία και εικόνες, όχι τόσο για προσωπική προβολή αλλά επειδή πίστευε ότι με αυτό τον τρόπο υπηρετούσε τον Έλληνισμό και την Όρθοδοξία. Για τον ίδιο λόγο δέν ήθελε να απουσιάζει από κανένα συνέδριο ή συμπόσιο βυζαντινής τέχνης και στενοχωριόταν όταν η προσέλευση Έλλήνων επιστημόνων σ' αυτά ήταν πολύ περιορισμένη ή σχεδόν ανύπαρκτη. «Κάθε μέρα που περνάει είναι σε βάρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς· με τον ρυθμό που έχουν μάθει να δουλεύουν οί Έλληνες άμφιβάλλω άν θα προλάβουν να δημοσιεύσουν τα μνημεία πριν καταπέσουν· άν στη γενικότερη ραθυμία και άδιαφορία μας προστεθούν και οί συνέπειες που μπορούν να έχουν φυσικά αίτια, όπως οί σεισμοί, άντιλαμβάνεστε το μέγεθος της ευθύνης όλων μας» ήταν ή έπωδός στις παροτρύνσεις της προς τους νεότερους

για περισσότερη δουλειά. Τραγική επιβεβαίωση άπετελέσε ή καταστροφή τής εκκλησίας του Σωτήρα στο Άλεποχώρι τής Μεγαρίδος άπό τόν μεγάλο σεισμό του 1981. Η μονογραφία της για τόν μνημείο αυτό, ή όποία δημοσιεύθηκε τόν 1978, είναι σήμερα ή μόνη τεκμηριωμένη μαρτυρία πού ύπάρχει για μελλοντική άποκατάστασή του.

Αυτή ή αίσθηση του χρέους άπέναντι στα μνημεία φάνηκε ιδιαίτερα μέ τή δραστηριότητα πού άνέπτυξε άπό τόν 1984 έως τόν θάνατό της ως μέλος τής Έπιτροπής για τή συντήρηση των μνημείων του Μυστρά ύπό τήν αιγίδα του Ύπουργείου Πολιτισμού και τής Άρχαιολογικής Έταιρείας. Δυστυχώς δέν πρόλαβε νά δει τά άποτελέσματα των προσπαθειών της.

Τή Ντούλα Μουρίκη ένδιέφεραν έξίσου όλες οί έκφράσεις τής βυζαντινής τέχνης. Τά ιστορημένα χειρόγραφα, οί τοιχογραφίες, τά ψηφιδωτά και οί εικόνες άπετέλεσαν άντικείμενο των έρευνών της. Ώστόσο διέκρινε κανείς μιá έντονη συναισθηματική σχέση μέ τή μνημειακή ζωγραφική και τις φορητές εικόνες, ή όποία όφειλόταν ως ένα βαθμό σέ αισθητικές άξιολογήσεις αλλά και στην επίδραση του δασκάλου της Kurt Weitzmann τόν όποιο θαύμαζε άπερίοριστα. Μέ τόν βιβλίο της *Οί τοιχογραφίες του Άγίου Νικολάου στην Πλάτσα τής Μάνης*, πού έξέδωσε ή Έμπορική Τράπεζα τής Έλλάδος τόν 1975, έκαμε γνωστό ένα έξαιρετικά σημαντικό μνημείο τής Μάνης του όποίου ό παλαιότερος διάκόσμος συνδέεται μέ ένα σπουδαίο άξιωματούχο του βυζαντινού κράτους, τόν Μελιγκό Κωνσταντίνο Σπανή. Η αισθητική άξία των τοιχογραφιών αυτών και ή σωζόμενη χρονολογία — 1337/1338 — τής κτιτορικής επιγραφής πλουτίζουν έξαιρετικά τις γνώσεις μας για τήν έξέλιξη τής βυζαντινής ζωγραφικής στα μέσα του 14ου αιώνα, ένώ άποτελοϋν πολύτιμη μαρτυρία για τήν ιστορία τής Μάνης τήν εποχή αυτή. Ίδιαίτερου ένδιαφέροντος μεταξύ άλλων είναι ή μονογραφία της για τά ψηφιδωτά τής Νέας Μονής τής Χίου (έκδοση τής Έμπορικής Τράπεζας τής Έλλάδος, 1985) τά όποια παρέμεναν σχεδόν άγνωστα στους έρευνητές τής βυζαντινής τέχνης καθώς και ή μελέτη της για τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου τής Μονής Άγίου Ίωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. Μέ βάση τις μαρτυρίες πού περιέχει τόν εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου, επιβεβαίωσε ύποθέσεις προηγούμενων έρευνητών σχετικά μέ τόν χορηγό του άρχικού διακόσμου του και διατύπωσε μιá νέα άποψη για τήν προσωπικότητα στην όποία είχε άρχικά άφιερωθεί τόν παρεκκλήσιο αυτό. Τόν βιβλίο της *Αναγέννηση-Μανιερισμός-Μπαρόκ*, τόν όποιο έγραψε για τούς μαθητές της, εξακολουθεί νά άποτελεί έως σήμερα ένα πολύτιμο βοήθημα όχι μόνο για τούς σπουδαστές τής Άρχιτεκτονικής αλλά και άλλων έκπαιδευτικών ίδρυμάτων τής χώρας.

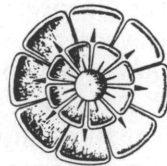
Ώστόσο, τόν ένδιαφέρον τής Ντούλας Μουρίκη για τήν τέχνη

και τὸ Βυζάντιο δὲν περιοριζόταν σὲ ἓναν ὀρισμένο γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπως ἡ Ἑλλάδα. Μελέτησε καὶ παρουσίασε μὲ συστηματικὸ τρόπο μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Γεωργίας καθὼς καὶ τὶς βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Κύπρου καὶ τῆς Μονης τοῦ Σινᾶ δίνοντας ἔτσι μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ἀκτινοβολίας τῆς τέχνης τῆς πρωτεύουσας καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ Βυζαντίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλία, πολυάριθμα εἶναι τὰ ἄρθρα της σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ὅπως πολυάριθμες εἶναι οἱ ἀνακοινώσεις καὶ διαλέξεις της σὲ διάφορα πανεπιστήμια καὶ ἐρευνητικὰ κέντρα τοῦ Ἑσωτερικοῦ καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Τὰ τελευταῖα χρόνια εἶχε καταπιαστῆ μὲ τὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς στὸ Μυστρά. Ἐφυγε μὲ τὴν πίκρα ὅτι δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὴ μονογραφία της γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς Παντάνασσας. «Ἄς μοῦ δώσει ὁ Θεὸς λίγους μῆνες ζωῆς ἀκόμη γιὰ νὰ τελειώσω τὴν Παντάνασσα» μονολογοῦσε ἕως καὶ τὶς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ζωῆς της ἀτενίζοντας τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ κρεμόταν στὸν τοῖχο τοῦ δωματίου της, στὸ νοσοκομεῖο.

Ἐπίλεκτο μέλος τῆς διεθνοῦς κοινότητος τῶν βυζαντινολόγων, τιμήθηκε τὸ 1987 μὲ τὸ βραβεῖο Gottfried-von-Herder τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης γιὰ τὴν προσφορά της στὴν τέχνη καὶ τὸν πολιτισμὸ, ἐνῶ τὸ 1988 ἔγινε ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Palermo.

Ἡ Ντούλα Μουρική ἔδωσε στὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς τέχνης τὴν ψυχὴ καὶ τὴ ζωὴ της ἀφήνοντας σὲ ὄλους ἐμᾶς τὴ βαριὰ παρακαταθήκη νὰ συνεχίσουμε τὸ ἔργο της.

M.A.-B.

Νέες εκδόσεις

- Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΡΝΙΑ, *Ἀνασκαφὲς Νάξου. Οἱ ἀνάγλυφοι πίθοι* (ἀρ. 113)
Τὰ μνημεῖα τῆς Δήλου. Πρόσφατα ἔργα συντήρησης καὶ στερέωσης (ἀρ. 114)
Λ. ΠΑΛΛΙΟΚΡΑΣΣΑ, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (ἀρ. 115)
- Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ, *Νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία*
(ἀρ. 117)
- Κ.-V. VON EICKSTEDT, *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus* (ἀρ. 118)
- Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, *Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά* (ἀρ. 119)
Δ. ΖΙΡΩ, *Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλεουσίνος* (ἀρ. 120)
- Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ-Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ὁ τύμβος τῆς Νικήσιανης*
(ἀρ. 121)
- Ι. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, *Βαλέριος Στάης* (ἀρ. 124)
- Ἐφημερίς Ἀρχαιολογικῆ τῆς Πρώτης Περιόδου: 1837-1860* (φωτομχ. ἀνάπτυξη)
Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1988 (τ. 127), *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1989* (τ. 128)
Πρακτικά 1984 Β' (τ. 139), *Πρακτικά 1986* (τ. 141)
Πρακτικά 1987 (τ. 142), *Πρακτικά 1988* (τ. 143)
Ἔργον 1990 (τ. 37)
ΕΔΑΕ 17, 18

Ὑπὸ ἐκτύπωση

- Μ. ΑΣΠΡΑ ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου, Κώδ. Garrett 13 Princeton*
(ἀρ. 123)
- Ε. ΣΙΜΑΝΤΟΝΙ ΒΟΥΡΝΙΑ, *La céramique à reliefs au Musée de Chios* (ἀρ. 125)
- Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ε. ΔΩΡΗ - Β. ΚΕΠΕΤΖΗ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ἔρευνα στὸ Γύθειο*
κατὰ τὸ 1983 (ἀρ. 126)
- Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι*. (ἐπανάκδ.)
Ἐπίμετρο Α. Ματθαίου
Πρακτικά Ἡμερίδας Θήρας. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: 1967-1987 (ἀρ. 116)
Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1990
Ἔργον 1991 (τόμος 38)

Ὑπὸ ἔκδοση

- Δ. ΓΚΟΦΑ, *Μελέτες ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν*
Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*
- Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα*
στὴν ὑστεροκυκλαδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ
- Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ, *Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*
- Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *Ἀνασκαφὴ ἀρχαίας Πέλλας 1957-1964. Κεραμικὴ: Πήλινοι λύχνοι*
- Π. ΜΕΤΑΞΑ ΜΗΛΥ, *Μινωικὸς λαξευτὸς τάφος στὸν Πόρο Ἡρακλείου*
Πρακτικά 1989, Πρακτικά 1990
Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1991, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1992
J. A. ΠΑΡΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Achaean Grave Stelai*

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ,
Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας (1915)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΓΑΡΔΙΚΑ,
Μελετήματα Ἀρχαιολογικά (1915)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ,
Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1952)

ΦΩΤΙΟΥ Μ. ΠΕΤΣΑ,
Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων (1966)

ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ,
Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν Τύμβων (1969)

ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ,
Πέλλα Ι. Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι (1971)

ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΓΙΟΥΡΗ,
Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ (1978)

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΑΚΑΡΟΝΑ - ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΓΙΟΥΡΗ,
Οἱ Οἰκίαι Ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου τῆς Πέλλας (1989)

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ,
Τὸ Βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων (1990)

ΣΤΕΛΛΑΣ ΔΡΟΥΓΟΥ,
Ἀνασκαφὴ Ἀρχαίας Πέλλας 1957-1964. Κεραμικὴ: Πήλινοι λύχνοι (ὑπὸ ἔκδοσιν)

ΓΙΑΝΝΗ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ,
Ἐνσφράγιστες λαβῆς ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Πέλλας 1980-1987. Ἡ ὁμάδα Παρμενίσκου καὶ Ρόδου (ὑπὸ ἔκδοσιν)